Scripta
Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna
International Journal of Medieval & Modern Literature & Culture

Historiografia del «Ball de Torrent». De la moixiganga barroca al quadre de balls populars valencians (1692-1929)

«Ball de Torrent»: Historiography. From Baroque masquerade to groups of popular dances in valencia (1692-1929)

Raül Sanchis-Francés
José Maria Esteve-Faubel
rsanchi3@xtec.cat
jm.esteve@ua.es

Universitat d'Alacant

Resum: El *Ball de Torrent* és una moixiganga dramàtica popular escenificada a la ciutat de València i altres indrets del País Valencià des de finals del segle XVII fins a principis del segle XX. Estava organitzada per agrupacions gremials, juntes d'hospitals o clavaris de festes i protagonitzada per personatges agrupats en comparses que representaven una paròdia sobre les relacions entre les estructures de poder i les classes populars. Tot i la variabilitat segons el moment històric, es conforma com una mescla de quadres amb danses, música i jocs teatrals. El ball interacciona de diverses formes amb algunes festes valencianes i és, probablement, una de les mostres de teatre de carrer més nostrades i menys estudiades de la València Moderna. En aquest article es realitza una revisió bibliogràfica crítica i una primera anàlisi historiogràfica.

Paraules clau: *Ball de Torrent*, Dansa i música tradicional, Teatre, Moixiganga, Festa valenciana

Abstract: *Ball de Torrent* (Dance of Torrent) is a popular dramatic masquerade staged in Valencia since the late seventeenth century to the early twentieth. It was organized by guilds, hospital managements or festival organizers. The actors were grouped in associations representing a parody on the relationships between power structures and popular classes. Despite the variability depending on the historical period, it consisted of a mixture of episodes or scenes with dance, music and theatre games. Any Festivals in Valencia are connected with the *Ball de Torrent*. It's probably one of the most interesting samples of street theatre and studied under of the Modern Valencia. This paper analyses historical sources to review and critique bibliography.

Keywords: Dance of Torrent, Traditional Dance and Music, Theatre, Masquerade, Feasts of Valencia

DATA PRESENTACIÓ: 15/05/2013 · ACCEPTACIÓ: 5/06/2013 · PUBLICACIÓ: 16/06/2013

1. El Ball de Torrent

Al País Valencià s'ha desenvolupat al llarg de la història un teixit dramàtic festiu realment complex lligat a celebracions com el Corpus, els Moros i Cristians, les Falles, les Maredeédeus trobades i les festes carnestoltesques dels solsticis d'estiu i d'hivern..., que abraça múltiples realitats i que, segons Sirera (1999: 51), naix fruit d'una dualitat poblacional existent en la seua mateixa formació. Aquest fet suposa que es produïsca una interessant superposició de diferents elements multiformes heretats i una constant renovació festiva.[1]

El caràcter acumulatiu que sorgeix d'aquest concepte de simbiosi implica que «la festa, com a fet social global aglutina al seu si i resumeix les més diverses arts i formes d'expressió: l'esport i el joc, la comensalitat i l'ornamentació, la litúrgia i el ball, la desfilada processonal i la dansa, el combat i l'orgia, el teatre i l'espectacle...» (Ariño 1999: 9). El ball festiu objecte d'aquest estudi, conegut com *Ball de Torrent*[2] (d'ara endavant BdT), és un exemple que engloba perfectament molts d'aquests nodes d'expressió de la cultura tradicional valenciana.

El BdT és un ball teatral popular del qual es poden trobar referències documentals des del segle XVII, en forma de moixiganga dramàtica barroca, fins a la primera meitat del segle XX, com a espectacle de ball executat pels grups coneguts sota el nom de *quadres de ball populars* i *esbarts dansaires*. Fou representat en múltiples ocasions a la ciutat de València i a altres indrets del País Valencià com, per exemple, Alacant, Aldaia, Castelló, Nules, Sogorb, Xàtiva o Xixona. També es troben notícies, encara que confuses, sobre celebracions a la ciutat aragonesa de Terol (Beguer 1998: 15) o, amb un format de quadre de balls populars, a Barcelona.[3] Recentment, s'han produït diversos intents efímers i aïllats per recuperar-lo a València (Mestre 1999: 379), Torrent (Beguer 1998: 16-18) o Xàtiva.[4]

1 Els estudis envers la festa valenciana són nombrosos i variats. Especialment il·lustratius són els treballs sobre l'evolució festiva valenciana des de l'Edat Mitjana a la Contemporània (Carreres 1925; Narbona 2003; Monteagudo 1995; Ariño 1993), el calendari festiu (Ariño 1995) i els aspectes antropològics i socials de les festes, rituals i creences valencianes (Ariño 1988; Ariño i Gómez 2012). En un entorn que abraça la Corona d'Aragó, de la qual formava part el Regne de València, per exemple, vegeu (Massip 2010). Per aprofundir en les connexions entre el teatre i la festa valenciana consulteu (AADD 1999).

2 Torrent és una població de l'Horta de València situada a poca distància de la capital que dóna nom al ball objecte d'estudi.

3 *La Vanguardia* (Barcelona), 24/08/1929, p. 6.

4 Portal de Xàtiva (Xàtiva), 02/03/2012 [Accessible des de http://portaldexativa.es/el-ball-de-torrent-recuperacio-del-nostre-patrimoni-immaterial/].

El BdT s'ha descrit i definit de les formes més diverses, com ara, una pantomima burlesca i fantàstica (Inzenga 1882), una ridiculització pantomímica i grotesca (Valero 1892: 237), una comèdia mímica (Ruiz de Lihory 1903: 155) o un «teatre de plaça, integrat per un nombre d'episodis alterable i imprecís, que variava a gust dels organitzadors» (Amades 1953: 3).

En termes generals, però, es tracta d'un complex dramàtic que engloba, al llarg de la pròpia evolució històrica, diferents quadres paròdics que intercalen escenificacions que amalgamen l'execució de balls i danses amb la representació de col·loquis, farses i jocs teatrals mimats o amb texts que no ens han arribat. Aquestes escenes són protagonitzades per una ingent quantitat de personatges caricaturitzats a través del vestit, la màscara i la música que els acompanya i identifica. Es conformen, doncs, conjunts d'actors aficionats agrupats en comparses i que interaccionen de forma contínua entre ells i el públic assistent. A més, són organitzats per una associació gremial, la junta d'un hospital (amb finalitats benèfiques) o pels clavaris d'una junta de festes. És, per tant, un gran espectacle de participació ciutadana d'una dimensió festiva significativa. Així, i a diferència d'altres balls teatrals, no se circumscriu únicament a l'espai tancat d'una plaça, un corral de comèdies o un teatre, i a una duració fixa pròpia d'una funció de vesprada, sinó que es fa extensiu, espacialment, als principals carrers de la població i, temporalment, al matí, amb la cavalcada[5] en forma de convit i presentació de les comparses, i, segons les ocasions, a la nit de la celebració amb les vetllades nocturnes continuadores de la festa.

Ara bé, també es pot considerar com un conjunt d'elements festius antecedents i coetanis que s'ha configurat com un carnestoltes més o menys organitzat amb unes formes i uns temes que agradaren força a les classes populars des de l'Edat Mitjana fins l'adveniment de l'Edat Contemporània. Aquesta evolució permet teixir amb el pas del temps un espectacle complet i estructurat en una sèrie de números variables de quadres escènics on la música i la dansa tenen una importància cabdal.

En la major part de descripcions conservades, el fil argumental del ball està basat en la paròdia i la burla incisiva cap a l'estructura de poder representada per diferents estaments com els virreis, el batlle, el rector, els jurats, el mostassaf, els verguers o el tribunal del repés, i al voltant de l'autocrítica a la pròpia comunitat que s'articula mitjançant personatges com, per exemple, el formatger, el moliner, el barber o el tramusser. Aquesta burla gira al voltant d'uns protagonistes centrals que solen ser els rics virreis recentment arribats a la població on se celebra l'actuació.

5 La cavalcada és una desfilada burlesca que fan els participants de la representació, ja siga amb cavalls aparellats, amb carros i carrosses o a peu, que serveix per donar-los a conèixer al públic. És anàloga a altres *presentacions de la festa* com la que fa el Capellà de les Roques a la cavalcada del *Convit* o dels *Cavallets* que anuncia la processó del Corpus de València o la del pregó del *Tio Piam* a la cavalcada de les *burretes*, que anuncia la vinguda de l'ambaixador dels Reis Mags a Alcoi.

El regnat d'aquests té una duració efímera, a l'estil dels reis de burles de les moixigangues dramàtiques barroques (Buezo 1993). A més, participa de la mofa una gran multitud dels personatges arquetípics d'aquestes moixigangues com l'alcalde, el rector, els vells, l'escrivà, l'agutzil, el dimoni, els músics, el barber o els dansaires que encarnen, entre d'altres, a llauradors, *alcides* o forces hercúlies, treballadors d'oficis gremials, moros, gitanos, negres, estudiants o contrabandistes. Entremig, s'hi succeeixen col·loquis, jocs i balls com la degolla del foraster per part del barber o faitó, l'amidament burlesc del tribunal del repés, els jocs de moliners i tramussers, la música sorda, el refresc de pastissos fingits, l'esternut de la virreina o la mort i resurrecció del vell i la vella al final del seu ball (Gran Baile de Torrente 1838; Valero 1892; Ruiz de Lihory 1903).

La representació finalitza, sovint, amb la construcció d'una torre humana per part dels dansaires que desemboca en una gran baralla entre els estudiants i els gitanos o contrabandistes a la qual s'afegeixen totes les demés comparses i que culmina, com a colofó, amb el llançament de traques, coets o focs artificials. A causa d'això, el BdT ha deixat una vaga petjada en el subconscient valencià a través de la popular dita *acabar com el ball de Torrent,*[6] que significa que alguna cosa acabarà malament. Aquesta parèmia és anàloga a altres que suposen acabar com *la comèdia de Falset*; *el rosari de l'aurora* o *el ball de Moixent*. Aquesta darrera dita ja es troba recollida a la *Rondalla de rondalles* de 1767 atribuïda a Lluís Galiana i editada per Carles Ros (1776: 68).

Tot plegat presenta una estreta relació amb la festa popular i les mascarades de carrer protagonitzades pels personatges de la tradició escènica renaixentista i barroca del teatre en llengua catalana (Massip 2007: cap. VI-VIII), les formes teatrals breus conreades al País Valencià durant el XVIII i lligades al col·loqui (Sansano 2010), així com una correspondència amb els arquetips de la literatura *entremesada* de les lletres castellanes (Cotarelo 2000) i, en general, amb les paradigmàtiques figures de la literatura europea hereva de la tradició festiva carnestoltesca i la cultura còmica popular estudiada, a partir del context de Rabelais, per Mijail Bajtin (1987). El ball, a més, és afí temàticament i formal a les processons burlesques i moixigangues *parateatrals* que es poden resseguir durant els regnats d'Àustries i Borbons (Buezo 2005) o a les mascarades i encamisades populars, estudiantils o gremials, com les *màixqueres* celebrades per carnestoltes a la València del segle XVII (Porcar 1983: 240,249) o l'encamisada que feren el 1662 «dos barbers a la Puríssima, en la Mercé» (Aierdi 1999: 224). En la mateixa línia pot encabir-se la moixiganga de parelles organitzada per l'arribada a Torrent, el 1665, del Virrei de València i que Vicent Beguer (1980) proposa com a probable origen del BdT.

6 Al *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 1936, XVIII, n. 4 (juliol-agost), s'hi refereix, a partir d'una recopilació de treballs d'Antoni Maria Alcover: «J 30 Acabar-se a garrotades com el ball de Torrent. (a València). El Ball de Torrent era una pantomima molt aparatosa. Repetit a O 19.» [Accessible des de http://taller.iec.cat/filologica/alcover/documents/19BDLC_18_2.pdf]

Des d'una perspectiva *etnofestiva*, s'observen notables similituds amb diverses representacions populars que encara se celebren avui dia, d'entre les quals destaquen el *Ball de les Espies* de les festes de Moros i Cristians de Biar a Alacant (Cerdà 2001), el *Tio de la Porra* de la Fira i Festes de Gandia (Coll 2009) i la *Dansa dels Porrots* de Silla a València (Atienza 2000) o el *Ball de Gitanes* pels Carnestoltes del Vallés i el tarragoní *Ball de Dames i Vells* a Catalunya (Amades 1953: 8-9).

2. Estudis i contribucions bibliogràfiques destacables

Tot i que les referències periodístiques i de notícies sobre el BdT des del segle XVII fins al XX són relativament abundants, les contribucions bibliogràfiques amb una intenció etnogràfica, analítica o musicològica no es produeixen fins a les acaballes del segle XIX i principis del XX quan, precisament, el ball entra en clara decadència. La primera aportació d'aquest tipus de treballs és el manuscrit que escriu el 1873 Eduard Ximénez Cos, *Música de los cantos populares de Valencia y su provincia*. Es tracta d'un quadern constituït per peces musicals de cants i danses populars valencianes que Ximénez recopila amb motiu de l'Exposició Universal de Viena d'aquell mateix any però que mai arriba a publicar. A la melodia núm. 10 es refereix: «Danza popular titulada «El faitó» (el barbero). Episodio de otra danza popular titulada «ball de Torrent» (baile de Torrente) acompañada como las anteriores de Dulzaina y Tamboril» (Ximénez 1873). Amb posterioritat, José Inzenga (1882) publica un breu article descriptiu sobre aquest ball a la revista *La Correspondencia musical*, text que repeteix a l'obra *Cantos y bailes populares de España (Valencia)*, on s'afegeix la partitura de Ximénez anteriorment citada (Inzenga 1888: 10-12,30).

No obstant això, Francisco Barbieri ja cita el BdT, els col·loquis i les cançons de cecs com trets diferencials de la cultura popular valenciana en una carta que porta per títol «*Impresiones de viaje*», escrita el 22 d'agost de 1859 al Cabanyal i enviada a *El Rubí. Enciclopedia Científica, Artística e Industrial* (Casares 1994: 218-220).

De l'any 1884 data un manuscrit de Gonçal Valero Montoro intitulat *Descripción de la función pantomímica llamada El baile de Torrente tal como se representa en Segorbe* (Pardo i Jesús-María 2001: 463-468) que presenta dues descripcions amb una certa profusió de detalls. Anys més tard, el mateix autor publica una primera versió del text en català i amb diverses il·lustracions (Valero 1892). Posteriorment, el torna a publicar a la revista *El Archivo*, ara en castellà i amb l'afegit de les transcripcions musicals de sis dels episodis dansats: *cabalgata, oficios, gitanas, paso del barbero, baile de los ancianos* i *los danzantes* (Valero 1893). Josep Ribelles Comín, el 1914, edita una tercera versió del mateix article de Valero en la publicació periòdica barcelonina *Biblioteca Valenciana Popular* (Valero 1914).

Il•lustració 1: algunes imatges dels episodis i comparses del Ball de Torrent segons (VALERO MONTERO 1893) [extret de http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=10003031490].

La major part de referències bibliogràfiques posteriors es basen en els texts i les partitures de Valero malgrat que no sempre serà citat expressament. L'any 1897, Felip Pedrell dóna la primera definició en un diccionari musical, tot i que pràcticament copiada del text d'Inzenga:

> «Danza ó Baile de Torrente.= No es propiamente un baile sino una verdadera representación fantástico-pantomímica, en la cual caben toda clase de ellas. Diversión popularísima en todo el reino de Valencia» (Pedrell 1897: 129).

També referida al BdT es troba l'entrada de *moixiganga* que Pedrell, seguint Inzenga (1888: 63), relaciona directament amb la tradició castellera catalana:

> «Mogiganga.= Fiesta pública, comparsa, mascarada, representación popular extravagante, etc. —Baile antiguo de farsa que suele añadirse por final al baile de Torrente, característico de Valencia. Suele concluir con una gran pirámide ó castillo de hombres, de dos, tres, ó cuatro cuerpos, terminando la cúspide un muchacho que agita en el aire una hacha de viento ó tea. En Valencia se celebra generalmente de noche. El final de este baile es lo que en Cataluña se llama las torres ó *castells*, en cuya ejecución demuestran verdaderas condiciones de atletas y de antiguos Alcides los famosos *chiquets de Valls*, que han adquirido celebridad popular» (Pedrell 1897: 292).

Iniciat el segle XX, el tema es veu reflectit en obres de tipus enciclopèdic com *España: sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia: Valencia* (Llorente 1887: 452-455)[7] i el compendi musical *La música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico* (Ruiz de Lihory 1903: 155-162). Ambdós autors prenen com a model les descripcions de Valero i les il·lustracions publicades uns anys abans. Ruiz de Lihory tracta el tema amb més detall i afegeix una descripció basada en un full imprés a principis del segle XIX que indica com a propietat de Josep Serrano Morales, mentre que Teodor Llorente (1887: 454) parla en passat i el tracta com una antigalla. Juli Hoyos (1910) afirma que encara és present a la ciutat, però la realitat és que les notícies de la seua celebració pràcticament han desaparegut de la premsa escrita.

En el segon terç de segle apareixen els estudis més interessants, des d'un punt de vista musical i folklòric, sobre el tema (Martínez Torner 1938: 7,23-26; Amades 2001 [1a ed. 1952]: 672-681; Amades 1953). S'observa per primera vegada una anàlisi comparativa amb altres representacions i peces musicals relacionades. Per les mateixes dates apareixen en els diaris valencians diversos articles periodístics que reflexionen sobre la identitat perduda i se centren en el BdT i en la divulgació d'antigues tradicions (Almela 1933; Fuster 1955a-b-c). L'any 1985, Vicent Felip Sempere (2000) publica un recull de dades etnogràfiques i musicals sobre la celebració en la població castellonenca de Nules i, cap a les acaballes del segle passat, Toni Mestre (1999) realitza una curta contribució a una obra general sobre el teatre en la festa valenciana.

Pel que fa als estudis clàssics sobre el teatre i la festa valenciana, Henri Mérimée (2004 [1a ed. 1913]: 79) no ha fet més que una subtil referència al BdT malgrat haver estudiat en profunditat l'art dramàtic valencià fins al segle XVII (Mérimée 1985 [1a ed. 1913]). Eduard Juliá (1930: 15), per la seua banda, s'hi ha referit també de forma puntual, com Arturo Zabala (1982: 182-183,185). Lluís Lamarca (1840), en canvi, no l'esmenta al primerenc estudi sobre el teatre valencià. Salvador Carreres (1925: 350-351,541) sí que fa referència a funcions del BdT en la seua compilació de cròniques festives valencianes. Francesc Almarche (1919: 388), al catàleg *Historiografia valenciana*, cita

7 Donat que l'obra comença a publicar-se per fascicles el 1887 i s'acaba el 1902, es fa referència, a peu de pàgina, a l'article de Valero (1893) sense que això supose una incongruència temporal amb la data d'edició de la compilació de Llorente (1887: 454-455): «Este curioso relato del Ball de Torrent, con la música de cada uno de sus bailes y pantomimas, se publicó en *El Archivo*, tom. VII, pág. 213».

un manuscrit que dóna una notícia sobre aquest ball.

Finalment, i a la vista dels resultats obtinguts amb la recerca bibliogràfica prèvia, en aquest article es pren com a punt de partida la reflexió de Josep Lluís Sirera (2004: 89) sobre la necessitat d'abordar un estudi per renovar les múltiples lectures dramàtiques que aquest ball pot oferir. Per iniciar aquesta anàlisi es proposa una revisió detallada i crítica de la historiografia del *Ball de Torrent* a partir de fonts documentals primàries.

3. Fonts documentals

Dins d'un marc teòric enquadrat en l'anàlisi historiogràfica es presenta el següent itinerari investigador per classificar de forma temàtica i cronològica la informació recollida.

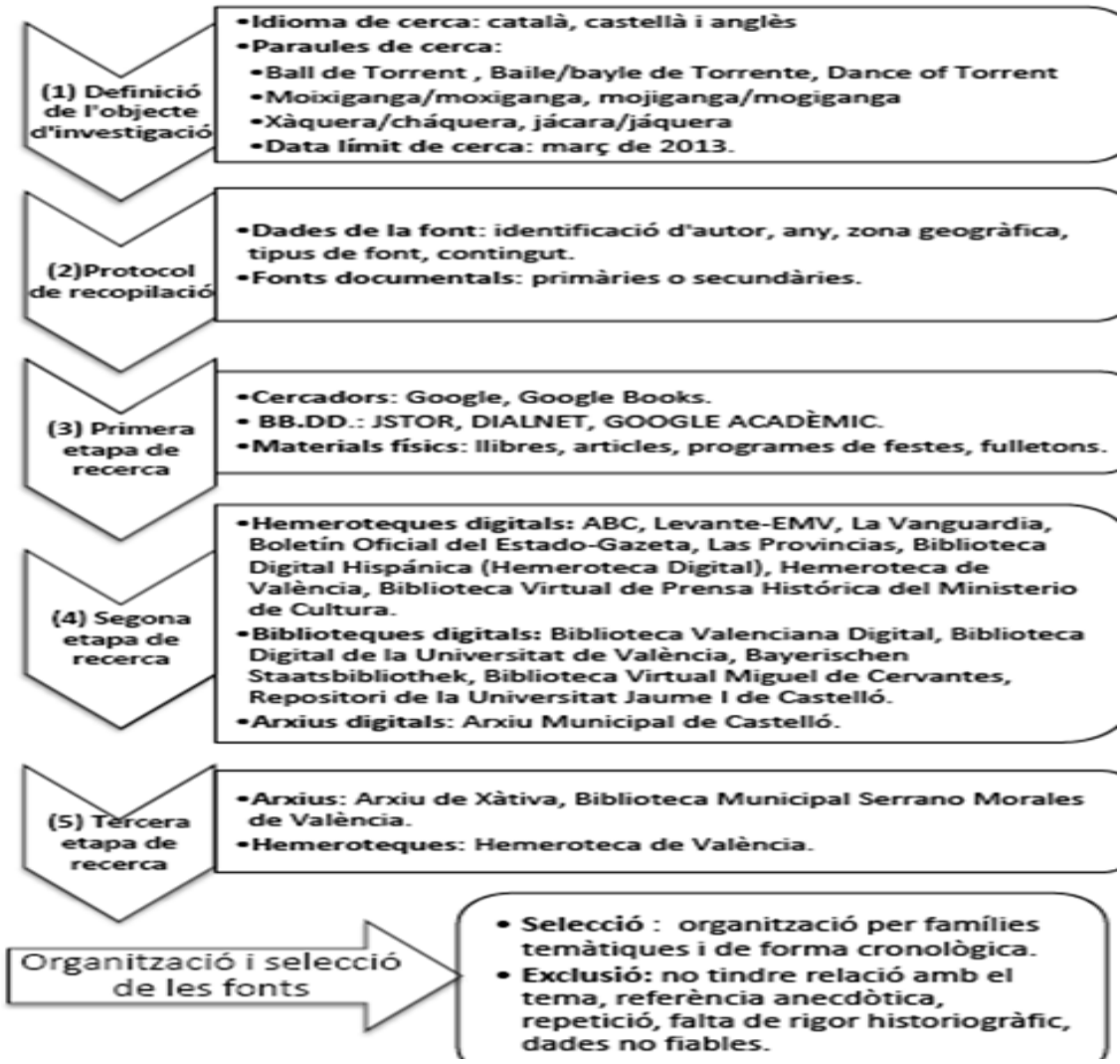

Il·lustració 2: diagrama de flux per a la investigació historiogràfica proposada.

La recerca d'informació plantejada proporciona un volum de referències considerable que s'organitza de forma temàtica i cronològica. La primera anàlisi de les dades permet estructurar la informació per famílies i així destriar allò que és profitós d'allò que és anecdòtic o sense interés per a la recerca duta a terme. S'hi observen 7 grups de referències:

1. Notícies escrites sobre celebracions concretes.

2. Publicacions descriptives (sovint de caràcter costumista) sobre aspectes de la representació.

3. Texts que fan una referència curta o anecdòtica.

4. Articles o textos literaris que contenen la parèmia «acabar com el Ball de Torrent» o algun dels seus derivats.

5. Notícies periodístiques curtes sobre la recepció a la redacció d'un diari d'articles publicats sobre el BdT.

6. Articles amb intencions etnogràfiques i etnomusicològiques de cert rigor científic.

7. Monografies específiques sobre el tema.

De la classificació anterior es pot considerar com a font historiogràfica primària tot text que proporciona una informació directa sobre celebracions concretes del BdT, és a dir, el primer grup. Aquests texts presenten una tipologia realment diversa segons la procedència: dietaris (Cebrián 1913: 238), llibres de memòries (Amigó: 1986, 36), cròniques de successos (Serrano 1762: 346-347), actes capitulares i acords en arxius diversos (Frasquet 2002: 91-94),[8] programes de festes (Ferrer i Boix 1866: 8), notícies en periòdics de difusió valenciana,[9] barcelonina[10] o madrilenya,[11] programes de mà o fulletons dels espectacles (Gran Baile de Torrente 1838), etc.

Com a norma, donat el caràcter historiogràfic assumit, cal dir que les cites textuals incloses en el present article segueixen un criteri literal i, per tant, s'obvia l'ús de la indicació *sic*. Es respecten, en tot cas, tant les grafies utilitzades pels autors com l'accentuació i la puntuació original.

8 Cita, per exemple, el document: Arxiu de la Diputació de València, *Expedientes generales sobre la plaza de toros de Valencia,* IX.1. C-9, leg. 51.

9 *Diario de Valencia* (València), 04/10/1800, p. 13-14; *Diario Mercantil de Valencia* (València), 11/11/1838, p. 4; *El Constitucional* (Alacant), 05/08/1879, p. 1.

10 *El* Áncora (Barcelona), 19/09/1850, p. 1290; *L'esquella de la Torratxa* (Barcelona), 14/11/1885, p. 3.

11 *La Gaceta de Madrid* (Madrid), 21/10/1838, p. 2; *El Heraldo* (Madrid), 20/09/1849, p. 3.

4. Anàlisi historiogràfica

L'evolució cronològica de les notícies que citen explícitament el *Ball de Torrent*, o denominacions semblants, abraça més de tres segles d'abundants referències documentals.

Segles XVII i XVIII

La primera notícia coneguda, fins ara, sobre la celebració d'un Ball de Torrent és la que proporciona el metge i cronista de la ciutat de València Lluís Cebrián Mezquita en un article publicat a l'*Almanaque* del diari *Las Provincias* que fa referència a una funció feta a València «en los últimos días de Febrero de 1692, en la Plaza de la Olivera, según me consta por el incompleto «Dietario de 1662 á 1702», de autor anónimo, que manuscrito conservo entre mis libros» (Cebrián 1913: 238).[12]

La següent referència trobada a partir dels materials consultats és de tipus descriptiu i es produeix el 1738, durant els festejos que es realitzen a València amb ocasió de les núpcies entre l'Infant d'Espanya Carles Sebastià de Borbó i la Princesa de Saxònia Maria Amèlia Cristina. La celebració dura vuit dies complets, des del 25 de juliol fins al 2 d'agost. Concretament, el 25 de juliol, divendres, el gremi de robers celebra un BdT en el Pla del Palau Reial de València, ball que ja havia executat altres vegades: «Esta fue una diversion inventada de muchos años antecedentes en este Gremio, que por aver passado tantos que no se avia executado, causò nueva admiracion». Hi participa una «mogiganga» que representa els poders locals junt amb dotze parelles de ball i diverses màscares *ridícules* que amb l'acompanyament de «dulzayna y tabal» ballen en un taulat, entre altres balls jocosos, la «jacara y las folias a la moda Valenciana», a més de gaudir de refrescs gastronòmics i realitzar diversions variades (Relacion de las festivas aclamaciones 1738: 12-14). Unes pàgines més endavant, l'anònim autor explica com els robers demanen permís al Marqués de Caylùs, Capità General del Regne de València, per repetir-lo durant la vesprada del dissabte 26 de juny a la plaça del Mercat Central, permís que és concedit (Relacion de las festivas aclamaciones 1738: 22).

Entre el 29 de juny i el 9 de juliol de 1755 se celebra a València el tercer centenari de la canonització de sant Vicent Ferrer, copatró de la ciutat. Hi ha diverses fonts que descriuen aquesta efemèride, però es troben almenys dues que citen explícitament escenificacions del BdT, una del jesuïta Tomàs Serrano (1762: 346-347) i una altra del dominic Vicent Tomàs Tarifa (1755).[13] La descripció de Serrano, que traspua ironia per totes bandes, descriu la cavalcada del convit del matí amb la comitiva de rossins aparellats i els protagonistes emmascarats del ball de la vesprada, personatges de compte,

12 Malgrat que la cita sembla ser raonablement certa, el dietari no apareix referit als principals catàlegs bibliogràfics de dietaris valencians manuscrits (Almarche 1919; Giner 1991; Gutiérrez del Caño 1913) i la recerca feta als fons bibliogràfics de l'autor dipositats a l'arxiu de la Universidad de Navarra i l'Arxiu Municipal d'Almenara ha estat infructuosa fins el moment.

13 Per a més informació sobre les dues referències citades vegeu l'estudi «Música italiana en Valencia en el siglo XVIII» i, especialment, les conclusions que exposa sobre la contraposició entre el concert i el tradicional BdT envers les classes socials a les quals estaven dirigits (Bombi 1996-97: 171).

alcaldes d'entremés, majorals, tribunal del repés, llauradors transvestits de dones, dolçainers i tamboriners, etc.

Al seu catàleg, Almarche (1919: 386) cita una correguda de bous i un BdT que es retarden d'agost a octubre a causa de la mort de la reina.[14] Aquest cita es troba en un volum de dietaris manuscrits de la segona meitat del segle XVIII, probablement recollits i transcrits per Vicent Tomàs Tarifa:

> «Corrida de Toros.- Por la muerte de la Reina se difirió la corrida de toros que avia de ser a principios de Agosto a primeros de octubre, y fue dicha corrida primera de este año [1758?] á 6, 7 y 8 de Octubre en esta plaza de Santo Domingo. El dia 12 Domingo en el mismo Circo de tablados de la plaza, (que no se tocaron guardandoles para segunda corrida) se hizo bayle de Torrente, por la tarde con gran solemnidad y moxigangas por la noche. Huvo mar de gente que ninguo de los tres dias de toros [...] acompañava siempre mañana y tarde dulzainas y tamborileros. Se llenaron los tablados sobre pagarse el subir á bastante precio» (Almarche 1919: 388).

Uns anys més tard, durant els festejos de 1767 pel primer centenari de la col·locació de la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats a la capella de la Seu, se celebren, el mes de maig, dos BdT:

> «Continuaron los días 21 i 22 por la tarde las diversiones del Pueblo en la Plaza del Mercado, con la función llena de primor, i acciones joviales del Baile de Torrente, según el candor, i gerga antigua Valenciana: Acto largo, pero de gran placer» (Sales 1767: 125).

L'any 1770, durant les festes valencianes fetes per a la dedicació de la nova església del convent de la Mare de Déu de Montesa, «los días 11 y 12 de noviembre representó la tropa de Mariano Moret el Bayle de Torrent en la Plaza de Santo Domingo (LM, 1770-1.)» (Varey 1953: 269).

Encara que de forma aïllada i dispersa, a partir de la segona meitat del segle XVIII es troben les primeres referències a celebracions del BdT en poblacions valencianes diferents de la capital.[15] Sovint, són concessions i permisos dels estaments locals per realitzar l'escenificació amb motiu d'efemèrides religioses com és el cas de Llíria[16] el 1765:

> «El día 22 de los mismos [setembre de 1765], centenario de la fundación de la cofradía de la Concepción, respresentáronse al aire libre, en un tablado: comedias, mojigangas, danza del Ball de Torrent por doce bailarines, casi todos lirianos [...] Los días 25 y 26 siguen y terminan las fiestas, con repetición de lo ejecutado ya; pero en la mojigangas finales se danzaron *El ball dels ofisis* y *El ball dels vells*» (Uriel 1946: 103-104).

14 El 27 d'agost de 1758 mor Maria Magdalena Bàrbara de Bragança, esposa de Ferran VI i reina consort. És, molt probablement, la reina a la qual es refereix el text.

15 Segons Mora (1995: 43), seguint a Andrés (1997), es representa un BdT el 23 de novembre de 1783 a la ciutat aragonesa de Terol. No obstant això, és una dada que no s'ha pogut ni confirmar ni desmentir a causa de la deficient localització de les fonts que proporcionen. Per a Mora és la primera documentació trobada sobre el BdT, afirmació que no es pot compartir ja que autors com Carreres (1925: 350-351) o Amades (1953: 9) donen dates ben documentades de celebracions més primerenques.

16 Malgrat que, a causa de la destrucció de la major part dels arxius d'aquesta ciutat durant la Guerra Civil de 1936-1939, no s'ha pogut comprovar la veracitat de la cita, el cronista Uriel, que sí hi tingué accés, refereix la celebració d'almenys un BdT.

o festes patronals com a Aldaia, el 1781:

> «Día 18 de agosto de 1781 dio licencia el Padre Mayoral a Francisco Navarro y a Dionisio Folgado de Roque, mayorales de los Santos Abdón y Senén de Aldaya para hacer 2 días de baquetas y dos días de Bayle de Torrente» (Sanchis Alfonso 2006: 6);

i Xixona, l'any 1791:

> «En la ciudad de Xixona a los diez días del mes de enero de mil setecientos noventa y uno […] solicitando permiso para hacer las fiestas acostumbradas al glorioso mártir san Sebastián […] baile de Torrente, carreras de hombres y evoluciones militares de moros y cristianos, bien que estas últimas en un sitio proporcionado para executarlas sito en la calle del Vall, donde se han practicado en otras ocasiones» (Galiana 1995: 102).

No obstant això, també s'organitzen per les festes de carnestoltes, malgrat que per obtenir el permís d'execució s'hagués de supeditar a una causa benèfica, com passa, per exemple, a Xàtiva. En febrer de 1779 es fa un memorial[17] per demanar de sis a vuit representacions del BdT amb tot el recargolament propi de les bones formes i millors intencions:

> «Noticia, y cuenta, del líquido producto, para los Pobres de la Casa de la Caridad, de la funcion del Baile de Torrente, que se executo en la Plaza de san Jaime, en este año 1779 […] concedo el permiso que Vuestra Señoría solicita, para que en los días del próximo carnaval se pueda celebrar el Baile llamado de Torrente, compuesto sólo de hombres, e invirtiéndose su producto en beneficio de la Casa de Misericordia de esa ciudad, con tal que se egecuten de día, y que Vuestra Señoría tome todas las providencias que le dicte su prudencia para evitar desórdenes y alborotos» (Arxiu Municipal de Xàtiva, Sig. LG-463, Sig. Antª. 1272-1273, [nº 6]).

A partir de l'última dècada del segle XVIII, amb l'aparició del primer periòdic diari valencià, les notícies sobre escenificacions del BdT són més nombroses. El *Diario de Valencia* reprodueix, des del primer any d'edició i amb certa regularitat, notícies sobre la celebració del ball a la ciutat de València, com per exemple la del 7 de novembre de 1790**:**

> **«**Bayle de Torrente. Esta tarde (si el tiempo lo permite) habrá Bayle de Torrente en la Plaza donde se corrian los Novillos, fuera de la Puerta de Rusafa; habrá entrada de Parejas, y demás Quadrillas acostumbradas, se empezará con el bayle de las Parejas, se celebrarà el refresco de estilo, y luego el bayle Serio en el tablado, concluyéndose con la Mogiganga; y à todo asistirá la Musica del País. Las Targetas se hallaràn desde las 10 de la mañana en la Alquería de Genovés, enfrente de dicha Puerta, y en los Tablados. A las tres**» (***Diario de Valencia*, 7/11/1790, p. 152),

o la més escurçada cita dels Carnestoltes de 1792:

> «Bayle de Torrente. Habrá hoy esta diversion en la plaza construida junto à la Puerta Nueva, à las tres de la tarde» (*Diario de Valencia*, 05/02/1792, p. 144).

Donat el caràcter marcadament mimat de la representació i la més que probable improvisació dels textos declamats pels actors als jocs dramàtics, és particularment interessant la funció que s'organitza des del Reial Hospital General de València el mes de setembre de 1793 perquè proporciona l'únic vestigi textual directe del ball que s'ha pogut trobar fins el moment. Es tracta d'una arenga[18] que el diputat del govern *fingit* li recita al Duc de la Roca, capità general de

17 Aquest memorial ha estat localitzat a l'arxiu xativí a partir del catàleg de Pons Alós (1987: 141).

18 *Diario de Valencia,* 05/09/1793, p. 265-266.

València, quan s'obri una magrana figurada.[19]

ARENGA QUE EN EL BAYLE DE TORRENT, el dia 1 de Septiembre al tiempo del refresco, le hizo el Diputado del gobierno, al Excmo. Señor Capitan General Duque de la Roca, al presentarle una fineza en una figurada Granada, guarnecida de dulces, y dentro varios paxaritos que volaron á abrirla

EXCELENTISIM SENYOR:
Quant á impuls de la bondat,
Que en vostron cor viu, alegre,
Pera honor del Valenciá,
Esta sencilla Funció
Ab vostra presencia honrau,
¿No seria ingratitut,
Y la lletgea mes gran,
Que els peus de vostra Ex.cia
No besára tot lo Bayll?
Eixa multitut gojosa,
Que ab trages extravagants
Vol divertir á la gent,
Que ocupa los Carafals,
Y especialment lo Govern,
Que allí mirau arreglat,
A efecte de tributaros,
Per vostra benignitat,
Les gracies mes reverents
De la mia llengua es val.
¿Ah, Senyor! lo Poble adora
A qui es sa felicitat,
Y á ses plantes per ofrenda
Volguera el Mon colocar.
Mes pera fer evident
Que, ja sia en guerra ó pau,
Que sia en burles ó en veres,
Sempre aparellats estam
Pera obeir molt rendits
Lo que ordenar vos plaurá,
Esta Magrana vistosa
Ab submisió presentam.
En ella se simboliza
Nostron proceir leal,
Puix volarem á serviros
Mes prontes que estos Pardals,
Y al compás de ses aletes
Direm nosaltres ufans:
Vixca el GRAN DUCH DE LA ROCA
Amparo dels Valencians;
Y vixca nostron MONARCA,
Que ab son amor paternal
Pera defensa de tots
Ens ha dat tal GENERAL.

Ja en desembre de 1800, amb motiu de l'aniversari de Maria Lluïsa de Parma,[20] s'organitzen dos BdT en els quals hi participa, de forma poc habitual, una companyia de volantiners,[21] o *voltejadors* com també eren coneguts, per executar els exercicis de força i habilitat, balls sobre cordes, focs artificials a l'ús italià, etc.

Segle XIX

L'inici del segle següent marca una certa continuïtat amb el final de l'anterior. Les notícies encara procedeixen majoritàriament de la ciutat de València, els balls se celebren preferentment a la plaça de bous i el principal organitzador és l'Hospital General (amb fins benèfics) o els clavaris de festes.[22] No obstant això, a causa de la Guerra del Francés, des de 1808 no queda reflectit al Diario de

19 És molt probable que aquesta figurada magrana estiga relacionada amb els dolços fingits (o d'estil com solen anomenar-se) d'un dels episodis del ball en el qual un dimoni surt d'un gran pastís de cartró (magrana) i dóna una sorpresa a la virreina que cau de cul a causa de l'esglai. No obstant, és possible que també estiga relacionada amb el ball protagonitzat per la comparsa de gitanos. Aquests, ja reals o ja fingits, solien i solen ballar a les processons, principalment la del Corpus, al voltant d'un pal amb cintes que els dansaires teixeixen i desteixeixen. Al final del ball s'obria la magrana de damunt del pal i eixien pardalets volant, apareixia un ramell de flors, la forma del pa eucarístic o es tiraven dolços i paperets amb poesies. Els gitanos formaven una de les principals comparses del BdT.

20 Diario de Valencia, 06/12/1800, pp. 271-272.

21 Per aprofundir sobre el tema dels volantiners i titellaires a la València Moderna, vegeu (Varey 1953).

22 Com és el cas, per exemple, dels clavaris de la festa a la Mare de Déu del Roser i del carrer de l'Hospital i la plaça de Pellissers, els quals organitzen diversos BdT (*Diario de Valencia*, 16/10/1814, p. 1031; *Diario de Valencia,* 15/10/1820, p. 63).

Valencia cap esdeveniment relacionat. Aquesta sequera informativa s'acaba el 7 de novembre de 1813, amb motiu de la capitulació de Pamplona per part dels francesos.

> «Avisos [...] El Presidente y Ayuntamiento Constitucional de esta Ciudad [...] regocijos públicos en celebridad de la Capitulación de Pamplona [...] Corrida de novillos [...] y al siguiente dia Domingo [7 de novembre] se execute un Bayle de Torrente: en el concepto de que las personas que quieran presentarse en él con un disfraz decente, podrán hacerlo, reuniéndose en las Casas Consistoriales á las dos de la tarde, desde donde se dirigirá la comitiva á la expresada plaza del Mercado. Valencia 5 de Noviembre de 1813» (*Diario de Valencia*, 06/11/1813, pp. 525-526).

Uns mesos abans, però, per celebrar la publicació de la Constitució de 1812 (coneguda com *La Pepa*) se celebra el dia 24 de juliol un BdT a València que no apareix referit al *Diario de Valencia*[23] però sí a un diari gaditè:[24]

> «ESPIRITU PUBLICO. Valencia 3 de agosto de 1813. Mi estimado amigo: el 22 del pasado julio, que se contaban diez ó doce dias de luminarias y regocijos por la entrada de nuestras tropas y del gobierno, se publicó la Constitución con la mayor frialdad y desagrado del Pueblo, pues los mas que componian este solemnisimo acto, que debio haber sido actuado por Españoles sin tacha, se efectuó por gentes del gobierno francés. El 23 hubo novillos, el 24 bayle de Torrente, el 25 novillos y el 26 se hizo una procesion á nuestra Señora de los Desamparados» (*El Tribuno del pueblo español* (Cadis), 27/08/1813, pp. 247-248).

A Castelló, durant el mes de maig de 1820, per celebrar la col·locació de la làpida de la Constitució a la plaça Vella, se celebren tres dies de festes amb carros triomfals, danses, focs artificials, ball de Torrent i moltes altres diversions (Balbás 1892: 547).

El teatre valencià del XIX també l'adopta com a complement de les seues funcions. Durant la temporada de 1830, i a benefici de Francesc Pavia, primer bolero i director de balls, s'executen les obres *Por ocultar un delito cometer otro mayor ó el sacrificio filial* i *El Desertor Francés*,

> «y se dará fin con el gran baile provincial conocido con el nombre de el *Ball de Torrent*, el que será ejecutado por 40 personas, con trages análogos á los personages que se representa, y serán acompañados de una gran comparsa de estudiantes que cantarán y tocarán; presentandose tambien en dicho baile dos niños y dos niñas, ejecutandose por final el divertido juego del Barbero» (*Diario de Valencia*, 16/01/1830, pp. 75-76).

Més endavant, l'octubre de 1838, entre els festejos que se celebren amb motiu del VI centenari de la conquesta de la ciutat de València per part de Jaume I (9 d'octubre de 1238), s'escenifica el que és amb tota probabilitat el BdT més anomenat i relacionat en els mitjans de comunicació de l'època.[25] És organitzat pel Col·legi de l'Art Major de la Seda i es conserven a la Biblioteca Valenciana tant els fulletons informatius del programa de l'esdeveniment (Gran Baile de Torrente 1838) com les poesies al·lusives que el propi gremi, com és costum, reparteix durant els dies previs a la representació (Poesias para distribuir durante el baile de Torrente 1838). En

23 Si que venen referides, però, les lluminàries, l'itinerari de la carrera institucional, les places on es publicarà dita constitució (*Diario de Valencia*, 20/07/1813, pp. 29-31) i la posterior processó a la Mare de Déu dels Desemparats (*Diario de Valencia*, 26/07/1813, pp. 55-56).

24 També en *Las Provincias* (València), *Almanaque para el año...* (1900), p. 189, on es data el 24 de juliol però, equivocadament, de 1812.

25 *Diario Mercantil de Valencia*, 11/10/1838, p. 4; *Diario Mercantil de Valencia*, 16/10/1838, p. 3; *Gaceta de Madrid*, 21/10/1838, pp. 2-3.

alguna d'elles es pot llegir:

CUARTETA

«Gran funció, ball de Torrent,
Del Rey D. Chaume en honor:
[?] toque apresa el tambor,
Al Mercat tota la gent.»

DECIMA

«Ball de Torrent, pantomima,
Danses de moros, cristians,
De furies y de romans
Que en la terra tan se estima.
Jota valenciana (!arrima!),
Jota aragonesa (!apreta!),
Les mollars, atra farseta
De moliners y de abats,
Moixiganga, !caps sagrats!
¿Volen ya mes gran festa?»

QUINTILLA

«El ball de Torrent, es ball
De bulla y poca moneda,
Y en la poca que li queda
Sap encara alsar el gall
El Art major de la Seda.»

CUARTETA

«Mentre veus la moixiganga,
Llaurador bobo y sencillo
Si et roba la faixa un pillo
Vorás pera qui es la ganga.»

CUARTETA

«Toque apresa la donsayna
Que es un morisco instrument,
Hara que agrade á la chent,
Y després á la vayna.»

El programa del ball és realment aclaparador (moixiganga de Silla, danses de moros, negrets, a l'antiga, llauradors, holandesos, pastors, estudiants, contrabandistes, quàquers, danses guerreres, forces hercúlies, figures del formatger, tramusser, vells, alcalde, virreis, danses de fúries amb banderes, ...). L'èxit fou tan gran que en desembre del mateix any i en gener del següent es repeteix la mateixa seqüència de balls i jocs diverses vegades.[26]

A partir d'aquesta celebració gremial, les cròniques periodístiques se centren en les festes de barri com les del carrer Barcelona de València,[27] les festes seculars per efemèrides religioses com la del VI centenari de l'arribada de la imatge del Salvador a la ciutat (Boix 1853: 43; 2002: 51) o el IV centenari de la canonització de Sant Vicent Ferrer (Boix 1855: 66) i les escenificacions en poblacions d'arreu de les terres valencianes com, per exemple, Sogorb,[28] Castelló,[29] Gandia,[30] Rocafort,[31] Alacant[32] o Vilafamés.[33]

26 *Diario Mercantil de Valencia*, 21/12/1838, p. 3; *Diario de Valencia*, 26/12/1838, p. 3; *Diario de Valencia*, 11/01/1839, p. 4; *Diario de Valencia*, 13/01/1839, 4.

27 *Diario Mercantil de Valencia*, 15/09/1850, p. 2.

28 Els textos de Gonçal Valero refereixen des de 1826 fins a 1871 diverses escenificacions (Pardo i Jesús-María 2001: 463).

29 Amb motiu del V centenari de la troballa de la Verge del Lledó (Ferrer i Boix 1866: 8).

30 *El Valenciano* (València), 29/09/1857. Vegeu la ressenya de Gabriel Garcia Frasquet del llibre de Josep Joan Coll (2009) a [http://www.alfonselvell.com/index.php?ceic=9&nov_id=7] per a més informació.

31 *Las Provincias* (València), 04/09/1872, p. 2.

32 *El Constitucional* (Alacant), 05/08/1879, p. 1.

33 *L'Esquella de la Torratxa* (Barcelona), 14/11/1885, p. 3.

GRAN BAILE DE TORRENTE

DISPUESTO

POR EL COLEGIO DEL ARTE MAYOR DE LA SEDA

EN CELEBRIDAD DEL SIGLO 6° DE LA CONQUISTA DE VALENCIA.

LA CABALGATA

sale de la Casa-colegio. El escribano de dicho colegio y dos macipes la preceden, montados á caballo, llevando el primero una bandera, con el escudo emblema del arte.

Seguirá la Estudiantina con su bandera y correspondiente música. La Mogiganga, compuesta de quince individuos, todos de Silla, y las danzas de Moritos, Negritos, la de la Antigua, Labradores, Holandeses y Pastores la subsiguen. Viene luego la farsa del *formacher*, *tramucer* y demas figuras sueltas que juegan y la amenizan. Sigue la gran cabalgata de Labradores y Contrabandistas con caballos soberbiamente enjaezados. Compasa de Moros, de Guerreros, y por último los Alcides. Continúan los cuatro Labradores mayorales del pueblo, dos Alguaciles, dos Mazeros, dos del Repeso, todo el Ayuntamiento y el Rector, y el carro con el Virey y Vireina, con sus Lacayos. Esta brillante cabalgata la acompaña la música del pais y una banda militar.

CARRERA.

De la Casa-colegio á la plaza de Pellicers, calle de Cesteros, de San-Vicente, por S. Martin á la plaza de Santa-Catalina, calle de Zaragoza, plaza de la Constitucion, calle de Caballeros, Bolseria, al Mercado.

Programa del Baile.

Llegada la cabalgata al pie del tablado, subirá por la escalera de la parte de la calle de San-Fernando, y bajará por la del lado opuesto. El Ayuntamiento, presidido por el Virey y su Esposa, ocuparán sus respectivos asientos. La cabalgata de Labradores bailará acto continuo el *Fandango*. Los dependientes del Repeso empezarán á reconocer las vendedurias, con toda la farsa del *formacher*. *Corraleras de Sevilla* por las parejas de Contrabandistas.

DANZA DE MOROS,

formando con banderas hermosas evoluciones.

Refresco del Ayuntamiento

á los ilustres huéspedes con vistosas farsas. Pantomima de los Cuakaros. Farsa del *tramucer* con las pesas cortas. *Danza Guerrera* con espada y rodela, simulando al compás de la música una batalla.

BAILE DEL ALCALDE Y VIREINA,

precisada á dar dos volteretas con el Cura. Graciosa pantomima de los Molineros. Posiciones académicas por los Alcides, que aunque aficionados harán algunas fuerzas herculeas. *La Jota aragonesa*. Baile del Viejo y la Vieja. *La Verbena*, bailada con la mayor propiedad. Graciosa pantomima del Barbero. *Danza de Furias*, con flamones.

LA MOGIGANGA,

egecutada por quince individuos. Finalizando el todo de la funcion con una traca de 120 varas, y dos mangas de cohetes de nueva invencion.

Il·lustració 3: Gran Baile de Torrente dispuesto por el Colegio del Arte Mayor de la Seda en celebridad del siglo 6º de la conquista de Valencia. València: Imprenta de Orga y Cª (1838) [extret de http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=6688].

A les acaballes de segle, almenys a la capital valenciana, tota festa de carrer ha d'incloure, per tindre èxit, la música del dolçainer, la declamació del col·loquier i un ball de Torrent:

> «Era 'l tal [so Nas] un popular col·loquiero que anava de pòble en pòble fent riure á la gent, y que, com el donsayner, en totes les diversións se trobava. Llavors no havía festeta de carrer sense entaulat y ball de Torrent, y en esta clase d'espectacles al aire lliure, 'l col·loquiero no podía may faltar sense notòri descrèdit dels clavaris» (Sanmartín 1895: 237).

Segle XX

A principis del segle XX les referències sobre celebracions del BdT minven dràsticament, tot seguint la tendència anterior. De fet, un dels darrers balls documentats podria ser el que es realitza a Nules el 1912 (Juliá 1930: 15), organitzat segons l'esquema argumental tradicional:

> «De tarde en tarde, á fin de que, por el abuso, no pierda interés, se celebra en Nules algunos años durante las fiestas, el clásico *ball de Torrent*. Ataviados con llamativos y bonitos trajes, toman parte en él, ejecutando diferentes danzas, muchas comparsas, como pastores, estudiantes, niñas, atletas ó gladiadores, contrabandistas, labradores, zagalas, bufones, música sorda, mímicos, etc., en un total de más de cien improvisados artistas. Antes del baile hacen el desfile en cabalgata por las principales calles del pueblo, y al son de la dulzaina y de la banda de música ejecutan sus bailes por la tarde frente al Ayuntamiento, congregándose en la plaza de la Constitución y calles adyacentes miles de vecinos y forasteros que atrae la fama del baile. Para colocación del público se construyen tablados ó tribunas. Alternando con los diversos bailes de espectáculo, se ejecutan intermedios cómicos (como regalos-sorpresas), unos muy ocurrentes y otros bastante grotescos, pero que hacen reír á la concurrencia» (Sarthou 1989: 731).

En aquest context de decadència del BdT però també d'altres expressions culturals tradicionals com les cantades de cecs, els col·loquis, els porrats, la *Xàquera vella*, o les *albaes*, aflora al País Valencià una sèrie de colles de balls folklòrics anomenades *quadres de balls populars* que estan dirigides per mestres coreògrafs. A la ciutat de València, per exemple, el referent d'actuacions més important és la *Fira de Juliol* i els festejos i balls del passeig de l'Albereda. Aquests mestres, en conjunció amb els grups, elaboren des d'una nova òptica i amb un estil propi, de vegades lluny de les formes i usos tradicionals, danses i balls en procés de desaparició que són percebuts com antigalles, però que encara conserven una certa càrrega d'identitat. És il·lustratiu, al respecte, el text d'un article del periodista Enrique Malboysson (1928): «El *ball de Torrent* es el más característico de todos los bailes valencianos. Su historia no es de fácil aprehensión. [...] Pero de los antiguos *balls de Torrent* no queda más que la denominación. Actualmente se designa genéricamente con tal título al conjunto de los bailes populares valencianos».

Un del *quadres de balls populars valencians* més famosos és el d'Enric Vicent, un mestre que té una acadèmia al barri del Carme de València i que dirigeix un cos de ball acompanyat per una rondalla[34].

34 La rondalla és una agrupació musical valenciana formada per diversos instruments de cordes (guitarra, bandúrria, llaüt, cítara...), vents (trompeta o fiscorn, clarinet i bombardí) i una o dues veus solistes. Per copsar l'ambient d'aquests *quadres de ball populars* vegeu l'article coetani d'Enrique Bohorques (1930).

Un dels números coreogràfics que remodela és, precisament, el BdT. La rondalla i el quadre de ball viatgen a Barcelona amb altres grups de danses per participar a la «Setmana Valenciana», organitzada amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929. El dia 15 d'octubre s'organitza al Poble Espanyol la *Festa de la Dansa*. Es fa una mostra de la dansa valenciana amb la intervenció dels:

> ««Porrots u Homens de la Força. Silla (10 ejecutantes). «Ball dels Bastonets». Algemesí (once ejecutantes). «Ball dels Oficis». Liria (veiente ejecutantes). «Dançaes», Játiva (treinta y dos ejecutantes). «Dança dels Nanos». «U i dos». «Dansa de Quadre». «U i dotze». «Dansa de primera parella». Xáquera vella». «Dansa de Panderes», Valencia (ciento catorce ejecutantes). Dulzainas, tamboriles, cantadores, banda de música» (La Vanguardia (Barcelona), 13/10/1929).

Il·lustració 4: Dansa de panderetes o apoteosi d'un Ball de Torrent fotografiada per Barberá Masip (MALBOYSSON 1928). Escena del quadre de balls populars valencians d'Enric Vicent [extret de http://bdh.bne.es/bnesearch/detalle/0003397845].

Aquesta mutació de significat s'accentua fins que es desvirtua totalment el que el BdT va ser durant més de dos-cents anys. És il·lustrativa la descripció que fa del BdT el periodista del diari ABC, Rafael Villaseca, uns anys més tard:

> «El «ball de Torrent».- Es un minueto, un delicioso minueto, y de las tres danzas indicadas [*Cháquera vella, Les albaes*], la que mejor armoniza con la suntuosidad y el preciosísimo del traje

> de labradora valenciana. Significa y representa la riqueza de la huerta, que hace posible a los huertanos la fastuosidad, el lujo y la elegancia, negadas a la población rural de otras tierras menos fértiles. El «ball de Torrent» es el exponente coreográfico del culto por lo decorativo y lo precioso [...]» (Villaseca 1944).

No és fins l'adveniment de l'etapa democràtica que es renovarà la interpretació d'aquest ball amb el muntatge fet el 1986 pel grup de danses Alimara[35] de la Societat Coral «El Micalet» a la ciutat de València (Mestre 1999).

5. Discussió i conclusions

Després d'analitzar tant la bibliografia prèvia com les fonts documentals primàries que s'han pogut recopilar sobre el *Ball de Torrent*, queda palès que alguns dels supòsits que han fet diversos autors sobre aquest ball s'enquadren dins de la mitificació pròpia dels estudis folklòrics de finals del segle XIX i principis del XX, opinions que, posteriorment, han estat reproduïdes en alguns treballs sense una revisió crítica.

Respecte dels orígens d'aquesta manifestació de la cultura popular es pot dir que se situa temporalment al voltant del segle XVII i no en la conquesta jaumina de València del segle XIII com alguns autors han reproduït sense cap fonamentació, basant-se en el text anònim reproduït per Ruiz de Lihory (1903: 159). A més, des d'un punt de vista geogràfic, la documentació trobada fins ara mostra que el ball s'origina probablement a la ciutat de València i que el gremi de robers és el principal promotor inicial, fet que es dedueix a partir de les primeres notícies ja referides.

No s'ha pogut constatar, ni amb la documentació aportada ni amb les referències donades per altres autors fins ara, que es realitzés cap representació concreta a la ciutat que li dóna nom, Torrent, almenys en la forma argumental i pràctica que es podria considerar canònica i sota la denominació usual de *Ball de Torrent*. Segons Joan Fuster (1955a), és poc probable que Torrent tingués una particular intervenció o influència directa en el desenvolupament del ball més enllà de la denominació. Contràriament, Vicent Beguer (1980), situa l'origen del ball a la població de Torrent l'any 1665, basant-se en la visita que fa, per motius de salut, el Marqués d'Astorga, llavors virrei de València. Assegura que, a partir del manuscrit[36] que transcriu, és «prou probable que el fet del «Ball de Torrent» ixquera ja acabat, com a resultes d'esta visita de quasi dos mesos del Virrei Astorga en Torrent» (Beguer 1980: 232). No obstant això, l'argumentació que fa en els seus treballs posteriors per sostenir aquesta afirmació no és massa acurada ja que la fonamenta en què Torrent és un «centro de bayles» (Beguer 1998: 14). En canvi, no analitza amb profunditat, probablement perquè no treballa la tradició del BdT durant el segle XVIII, una de les seccions més il·lustratives:

35 Consulteu [http://www.alimara.com/ESPECTACLES/BT_VALENCIA/body_bt_valencia.html].

36 Aquest manuscrit, que porta per títol *Relación de las fiestas que se hicieron en el lugar de Torrente a ocasion de haverse ido a convalecer a* él *el Excellmo. Sr. Marqués de Astorga, y San Roman*, ja és localitzat per (Carreres 1925: 281).

«a tomar la medida de los bayles vino un sastre que se llama Faenas, y se acredito de oficial pues del primer ensayo vistio una mogiganga de tan buen gusto que se hecho de ver estava aquella tarde de gayta», moixiganga que per parelles acaba fent una «ridícula ceremonia» (Beguer 1980: 226). Durant el segle XVII, aquest tipus de festejos eren molt populars a València i moltes altres poblacions, així és que la possibilitat, encara que plausible, no és determinant. S'hauria de trobar, per tant, un fil conductor més clar durant els següents segles que reforcés aquesta *paternitat*.

El que sí es pot assegurar és que el BdT té una conformació plenament barroca, sense posar en dubte possibles *antecedents directes* com podria ser la dansa de la baieta, determinats rituals relacionats amb la mort i resurrecció o la presència de comparses lligades a gitanos, estudiants, moros, etc., que s'haurien d'analitzar detingudament des d'una vessant antropològica, etnològica o folklòrica (Amades 1953).

Des d'una perspectiva teatral es pot enquadrar el *Ball de Torrent* sota el paraigua de les moixigangues dramàtiques burlesques de carrer amb argument i de caràcter festiu. No obstant això, a partir del segle XX, la denominació *Ball de Torrent* vira el seu significat a partir de la utilització que en fan els *quadres de balls populars* i esdevé un calaix de sastre per designar el conjunt de balls populars valencians.

El ball rep una influència directa de les mascarades i encamisades que se celebren a les ciutats valencianes durant el segle XVII i recull una sèrie de configuracions coreogràfiques, musicals i dramàtiques vigents durant aquell segle i el següent. S'entronca, així, amb la tradició de diverses formes dramàtiques *breus* com les moixigangues, lloes, entremesos, xàqueres, balls, col·loquis, bans jocosos, balls mimats... Durant la consegüent evolució, el ball adquireix múltiples elements que s'incorporen a un argument definit i consolidat. Finalment, la interacció amb múltiples festes valencianes que se celebren en l'actualitat és palesa.

Respecte de la confusió entre les denominacions *Ball de Torrent*, moixiganga i xàquera hi ha una causa referida a la polisèmia. Les dues segones paraules s'associen a formes coreogràfiques (torres humanes), dramàtiques (peça entremesada) i parateatrals (festa pública còmica i personatge burlesc que duu una vara amb veixigues per estovar els assistents a la funció) que, com a balls, danses o jocs han format part del *Ball de Torrent* i que, per tant, han pogut confondre's amb el conjunt. De fet, és l'argument que s'ha seguit per defendre l'autoria *dels de Torrent* per al ball (Ruiz de Lihory 1903, 160), ja que la *xàquera vella* ha estat un dels balls tradicionals més característics d'aquesta població, com es pot deduir a partir de la revisió de la premsa del segle XIX i principis del XX.

L'acompanyament musical més referit a la documentació trobada és el format per dolçainers i *tabaleters*, tot i que també es relacionen *músiques d'estudiants* o *estudiantines* i, ja ben entrat el segle XIX, les bandes de música. També es fa referència a un episodi particular en to paròdic anomenat *música sorda*.

Les referències coreogràfiques són inacabables (folies, jota, balls d'arquets, cintes, banderes, gitanes, vells, danses guerreres, ...), però com a principal tret distintiu és destacable la realització de torres humanes o moixigangues per finalitzar la funció.

La celebració del *Ball de Torrent* abraça més de tres segles de representacions repartides per les principals poblacions valencianes i, especialment, a la ciutat de València. No obstant això, és possible que s'hagen produït representacions realitzades per les quadrilles de dansaires valencians dels segles XVII i XVIII en altres zones com Aragó o Catalunya.

La recepció del ball per part de les estructures de poder es resol entre la permissivitat i la prohibició. Per poder celebrar les funcions, habitualment s'havia de demanar als estaments oficials un permís que implicava la presentació de memorials i, a més a més, era d'obligatori compliment un seguit d'estrictes mesures de control, normes i prevencions, com ara, que el públic assistent no podia pujar a l'escenari o anar a la representació amb la cara tapada, cobert amb mantes i capes, etc. Aquestes restriccions es recordaven, insistentment, en les publicacions anunciadores, cosa que fa pensar que s'incompliren de forma habitual.

En conclusió, el *Ball de Torrent* ha estat durant centenars d'anys una de les mostres de teatre popular profà més conreades a les terres valencianes, ja fóra per festejos gremials, carnestoltes, celebracions monàrquiques, efemèrides religioses, festes de carrer, espectacles benèfics, funcions teatrals, festes patronals o commemoracions civils. Agrupa, doncs, múltiples universos festius, dramàtics, coreogràfics i musicals que li confereixen un caràcter realment singular i captivador.

Bibliografia

AADD (1999) *El teatre en la festa valenciana*. A cura d'A. Ariño (dir.), València, Consell Valencià de Cultura.

Aierdi, J. (1999) *Dietari. Notícies de València i son regne de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*. A cura de V. J. Escartí, Barcelona, Barcino.

Almarche Vázquez, F. (1919) *Historiografía valenciana. Catálogo bibliográfico de dietarios, libros de memoria, diarios, relaciones, autobiografías, etc. inéditas y referentes a la historia del antiguo Reino de Valencia*, València, La Voz Valenciana.

Almela Vives, F. (1933) «Coreografía valenciana. El ball de Torrent». *Valencia Atracción*, 83 (juliol), pp. 104-107.

Amades Gelat, J. (1953) *El Ball de Torrent*. Separata de *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, València, Consejo Superior de Investigaciones Científicas/Patronato de José María Quadrado.

——. (2001) *Costumari català. El curs de l'any. Vol. III: Corpus i Primavera,* Barcelona, Salvat. [1a edició 1952].

Amigó Ferrer, L. (1986) *Obras completas de Monseñor Luís Amigó y Ferrer*. A cura d'A. González i J. Antonio Vives. Madrid, La Editorial Católica.

Andrés López, V. (1997) «Apuntes y datos muy curiosos referentes a esta villa tomados y averiguados por el profesor de la misma». *Torrens*, 11, pp. 15-106.

Ariño Villarroya, A. (1988) *Festes, rituals i creences*. Temes d'Etnografia Valenciana, vol. IV. A cura de J. F. Mira (dir.), València, Edicions Alfons el Magnànim.

——. (1993) *El Calendari festiu a la València contemporània. 1750-1936*. València, Edicions Alfons el Magnànim.

——. (1995) *Calendari general de festes de la Comunitat Valenciana*. València, Institut Turístic Valencià.

——. (1999) «El teatre de la festa», dins Ariño, A. (dir.) *El teatre en la festa valenciana,* València, Consell Valencià de Cultura, pp. 9-18.

Ariño Villarroya, A./ Gómez Soler, S. (2012) *La Festa mare. Les festes en una era postcristiana*, València, Museu Valencià d'Etnologia.

Atienza Peñarrocha, A. (2000) «Las danzas de *Els Porrots* de Silla y de *Els Bastonots* de Picassent», *Revista de Folklore,* 20a (234), pp. 203-211.

Bajtin, M. (1987) *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais,* Madrid, Alianza. [Edició original 1965].

Balbás Cruz, J. A. (1892) *El libro de la provincia de Castellón (vol. 1)*, Castelló, Imprenta y librería de J. Armengot.

Beguer Esteve, V. (1980) «Festes torrentines del segle XVII, antecedent directe del Ball de Torrent», dins Bru y Vidal, S. (dir.) *Crónicas de la XII Asamblea de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia (Xàtiva, 12-15 d'octubre de 1978)*, València, Academia de Cultura Valenciana/Caja de Ahorros de Valencia, pp. 219-233.

——. (1998) *Obra Completa*, Torrent, Ajuntament de Torrent.

Bohorques, E. (1930) «Los típicos bailes populares de Valencia. Dónde se aprenden y cómo se sostiene su culto», *Mundo Gráfico. Revista popular ilustrada*, 14-05-1930, s.p.

Boix Ricarte, V. (1853) *Noticia histórica de las fiestas con que Valencia celebró el siglo sexto de la venida à esta cap[i]tal de la milagrosa imagen del Salvador [Manuscrit] / por Vicente Boix cronista de la misma ciudad*, València, Biblioteca Valenciana, MSS. 707.

——. (1855) *Fiestas que en el siglo IV de la canonizacion de San Vicente Ferrer se celebraron en Valencia*, València, Impr. de José Rius.

——. (2002) *Noticia histórica de las fiestas con que Valencia celebró el siglo sexto de la venida à esta capital de la milagrosa imagen del Salvador*. Edició i estudi a cura de Chiner, J. J. / Galiana, J. P., València, Pontificia y Real Archicofradía del Santísimo Cristo de Salvador.

Bombi, A. (1996-97) «Música italiana en Valencia en el siglo XVIII», *Antigrama*, 12, pp. 163-178.

Buezo Canalejo, C. (1993) «El rey y los reyes en la mojiganga dramática». Dins Manuel García Martín (coord.), *Actas del II Congreso Internacional de Hispanistas del Siglo de Oro (Salamanca-Valladolid,1990)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, vol. I, pp. 203-208.

——. (2005) *La mojiganga dramática: de la fiesta al teatro*, Kassel, Reichenberger.

Carreres Zacarés, S. (1925) *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, València, Hijo de F. Vives Mora.

Casares Rodicio, E. (1994) *Francisco Asenjo Barbieri. 2: escritos*, *Música hispana,* Madrid, Instituto Complutense de Ciencias Musicales.

Cebrián Mezquita, Ll. (1913) «La jáquera vella», *Almanaque de Las Provincias para... 1913*. València, F. Domènech, pp. 237-239.

Cerdà i Mataix, J. A. (2001) «El ball dels espies: origen i evolució», *Revista Oficial de Festes de Moros i Cristians*, Biar, pp. 94-99.

Coll Fornés, J. J. (2009) *El Tio de la Porra*, Gandia, CEIC Alfons el Vell/Ajuntament de Gandia.

Cotarelo y Mori, E. (2000) *Colección de entremeses, loas, bailes, jácaras y mojigangas desde fines del siglo XVI a mediados del XVIII*. J. L. Suárez García, J. L./ Madroñal Durán, A. (eds.), Granada, Universidad de Granada, 2 vol. [Edició facsímil, 2011].

Felip Sempere, V. (2000) «El ball de Torrent a la Vila de Nules». Dins *Recull per a una història de Nules*. Nules, Caixa Rural Sant Josep de Nules, pp. 43-57.

Ferrer, C. / Boix, F. (1866) *Programa de las solemnes fiestas que el muy ilustre ayuntamiento de esta ciudad dedica a nuestra Señora la Virgen del Lidón, en celebración del Quinto Centenario de su feli hallazgo*, Castelló, Imprenta y librería de Rovira Hermanos.

Frasquet, I. (2002) *Valencia en la revolución (1834-1843): sociabilidad, cultura y ocio*, València, Universitat de València.

Fuster, J. (1955a) «Memoria del Ball de Torrent. I: Noticias y versiones», *Valencia. Suplemento dedicado a sus hombres, a su historia ...,* València, 2/12/1955, p. 1.

——. (1955b) «Memoria del Ball de Torrent. II: Argumento», *Valencia. Suplemento dedicado a sus hombres, a su*

historia ..., València, 9/12/1955, p. 3.

——. (1955c) «Memoria del Ball de Torrent. III: Importancia y sentido», *Valencia. Suplemento dedicado a sus hombres, a su historia ...,*València, 16/12/1955, p. 3.

Galiana, F. (1995) *Historia de Jijona*, vol. II, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.

Giner, R. (1991) *Manuscrits del fons de la biblioteca Serrano Morales*, València, Ajuntament de València, 2 vol.

Gran baile de Torrente (1838) *Gran baile de Torrente dispuesto por el Colegio del Arte Mayor de la Seda en celebridad del Siglo 6º de la Conquista de Valencia*, València, Imprenta de Orga y Cª.

Gutiérrez del Caño, M. (1913) *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca universitaria de Valencia*, Francisco Rodríguez Marín (pròl.), València, Librería Maraguat, 3 vol.

Hoyos, J. (1910) «El Baile de Torrente», *Actualidades*, Madrid, 07/04/1910.

Inzenga Castellanos, J. (1882) «Baile de Torrente», *La Correspondencia Musical*, Madrid, año 2 (nº 74), p. 4.

——. (1888) *Cantos y bailes populares de España (Valencia),* Madrid, A. Romero.

Juliá Martínez, E. (1930) *Representaciones teatrales de carácter popular en la provincia de Castellón*, Madrid, Tipografía de Archivos.

Lamarca, L. (1840) *El teatro de Valencia desde su origen hasta nuestros días*. València, Imp. de J. Ferrer de Orga.

Llorente, T. (1887) *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia: Valencia. Tomo I.* Barcelona, Establecimiento tipográfico-editorial de Daniel Cortezo y Cª.

Malboysson, E. (1928) «Cantos y bailes populares. Valencia». *Estampa*, Madrid, 09/10/1928, s.p.

Martínez Torner, E. (1938) *Danzas valencianas (dulzaina y tamboril) Contribución al estudio del folklore musical de la región*. Barcelona, Centro de Estudios Históricos del País Valenciano.

Massip Bonet, F. (2007) *Història del Teatre Català 1. Dels orígens a 1800*. Tarragona, Arola.

——. (2010) *A cos de rei: festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Valls, Cossetània.

Mérimée, H. (1985) *El arte dramático en Valencia*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2 vol. [Edició original, *L'art dramatique à Valencia. Depuis les origines jusqu'au commencement du XVIIeme siècle.* Toulouse, 1913].

——. (2004) *Espectáculos y comediantes en Valencia (1580-1630),* València, Institució Alfons el Magnànim. [Edició original: *Spectacles et Comédiens á Valencia (1580-1630)*. Toulouse, 1913].

Mestre, T. (1999) «El Ball de Torrent», dins A. Ariño (dir.), *El teatre en la festa valenciana,* València, Consell Valencià de Cultura, pp. 377-384.

Monteagudo Robledo, M. P. (1995) *El espectáculo del poder: fiestas reales en la Valencia moderna*. Sèrie Minor. València, Ajuntament de València.

Mora Martí, E. (1995) *El Ball de Torrent*, Torrent, Caixa Rural de Torrent.

Narbona Vizcaíno, R. (2003) *Memorias de la ciudad: ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, València, Ajuntament de València.

Pardo, F./ Jesús-María, J. A. (2001) *La música popular en la tradició valenciana*, València, Institut Valencià de la Música.

Pedrell, F. (1897) *Diccionario biográfico y bibliográfico de músicos y escritores de música españoles, portugueses é hispano-americanos antiguos y modernos : acopio de datos y documentos para servir á la historia del arte musical en nuestra nación*, Barcelona, Víctor Berdós y Feliu.

Poesias para distribuir durante el baile de Torrente (1838) *Poesias para distribuir durante el baile de Torrente dispuesto por el Colegio del Arte Mayor de la Seda en celebridad del siglo 6º de la conquista de Valencia*, València, Imp. de J. de Orga y Cª.

Pons Alós, V. (1987) *El Archivo Histórico del Hospital «Major de Pobres» de Xàtiva: catálogo y estudio*, València, Conselleria de Cultura Educació i Ciència.

Porcar, P. J. (1983) *Coses evengudes en la ciutat i regne de València: (Dietari, 1589-1628)*. F. Garcia Garcia (ed.), València, Institució Alfons el Magnànim.

Relacion de las festivas aclamaciones (1738) *Relacion de las festivas aclamaciones con que celebrò ... Valencia la noticia de los ... desporios de ... Carlos Sebastian de Borbon y Farnese, Infante de España y Rey de las dos Sicilias, y Jerusalem, con ... Maria Amelia Christina, Princesa de Saxonia ...: executaronse en ... Valencia en los dias 25, 26, 27, 28, 29, 30 y 31 de julio y primero de agosto de ... 1738*, València, s. i.

Ros, C. (1776) *Rondalla de rondalles a imitició del Cuento de cuentos de Don Francisco de Quevedo y de la Historia de histories de Don Diego de Torres*, València, Benet Monfort.

Ruiz de Lihory, J. (1903) *La música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico*, *Biblioteca Valenciana*, València, Librería París-València (ed. Facsímil 1987). [Edició original: Establecimiento tipográfico Domenech 1903).

Sales, A. (1767) *Relacion del primer centenar de la colocacion de la sagrada imagen de Maria Santissima de los Desamparados, en su magnifica Capilla de la Plaza de la Seo, en donde la venera la Nacion Valenciana desde el año 1667: Fiestas de Valencia en este año 1767*, València, Salvador Faulí.

Sanchis Alfonso, J. R. (2006) «Devocions marianes i patronatges a Aldaia (segles XVI-XIX)». *Programa de festes*, Aldaia, pp. 4-14.

Sanmartín y Aguirre, J. F. (1895) *Jagants y nanos: (falóries en prosa y vérs)*, València, Llibreria de Francesch Sempere.

Sansano, G. (2010) «Formes de teatre breu al País Valencià en el segle XVIII», dins Eulàlia Miralles (ed.) *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, pp. 263-291.

Sarthou Carreres, Carlos (1989) *Geografía general del reino de Valencia,* Francesc Carreras Candi (ed.), Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorro.

Serrano, T. (1762) *Fiestas seculares con que la coronada ciudad de Valencia celebró el feliz cumplimiento del tercer siglo de la canonización de su esclarecido hijo y angel protector S. Vicente Ferrer*, València, Viuda de Joseph de Orga.

Sirera, J. Ll. (1999) «El teatro valenciano en su contexto festivo». *Euskera: Euskaltzaindiaren lan eta agiriak = Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca = Travaux et actes de l'Academie de la*

Langue basque, 44 (1), pp. 51-67.

——. (2004) «Un teatre tot de Gestos». Conferència dins *15a. Mostra Internacional de MIM (Sueca, 2004)*.

Tarifa, V. T. (1755) *Relacion Historica de las festivas demostraciones y sagrados cultos, con que este Real Convento de Predicadores de Valencia Celebró el tercer Centenar de la Canonización de S. Vicente Ferrer su más ilustre hijo, y poderoso patrón, en el día 29 de Junio y siguientes del año 1755. Escrita por el P.P. Presentado F. Vicente Thomas Tarifa, Hijo del mismo Conto. Para noticia, dirección, y luza de los que vivirán en los siglos venideros*, València, Biblioteca de la Universitat de València, MSS 246.

Uriel, D. (1946) «Bosquejo histórico de la música en Liria, excluyendo los tiempos actuales». *Saitabi*, 4 (20-21), pp. 95-109.

Valero Montero, G. (1892) «El Ball de Torrent», *L'avenç literari, artístic, científic. Revista mensual il·lustrada*, 2ª època, any IV, 8, pp. 237-244.

——. (1893) «Coreografía valenciana retrospectiva. El baile de Torrente», *El Archivo: revista literaria semanal*, VII (I), pp. 213-222.

——. (1914) «Coreografia valenciana retrospectiva. El ball de Torrent», Ribelles Comín, Josep (ed.). *Biblioteca valenciana popular*, pp. 69-80.

Varey, J. E. (1953) «Titiriteros y volatines en Valencia: 1585-1785». *Revista Valenciana de Filologia*, III, pp. 215-276.

Villaseca, R. (1944) «La feria. Danzas valencianas. De la cháquera vella al ball de Torrent». *ABC*, Madrid, 29/07/1944, pp. 11-12.

Ximénez Cos, E. (1873) *Música de los cantos populares de Valencia y su provincia*, Madrid, Biblioteca Nacional de España, Mss. 1020.

Zabala, A. (1982) *El Teatro en la Valencia de finales del siglo XVIII*. València, Institució Alfons el Magnànim.